

20. Yüzyılın İkinci Yarısında Din Sosyolojisi¹

James A. BECKFORD

Çev.: İhsan ÇAPCIOĞLU

Ar. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
e-mail: icapci@divinity.ankara.edu.tr

Giriş

1945'ten günümüze kadar din sosyolojisine yapılan zengin ve çeşitli katkıları bilen herkes, bu katkılar üzerine eleştirel, özlü ve objektif yorumlar yapmanın hiç de kolay olmadığını takdir edecektir. Gerçekte bu, pek çok nedenden dolayı caydırıcı bir iştir. Konunun sınırları içerisinde kalmanın zorluğu bir tarafa, din sosyologlarının büyük çoğunluğu tarafından kullanılan dilin dışındaki dillerde basılmış eserler ve bizzat din fenomeninin yanı sıra, din sosyolojisinde dağınık hâlde bulunan gelişmeler gibi çok daha zihin karıştırıcı problem karşısında karar vermek oldukça zordur. Başka bir zorluk ise, din konusunda genel sosyolojiden kaynaklanması muhtemel farklı anlayışlar ile din sosyolojisi arasında bir sınır çizmektir. Ayrıca, teorik düşünceler tarihi üzerine yazılıp çizilenlerin bolluğuna rağmen karşılaştırmalı bir din sosyolojisi tarihi henüz bulunmamaktadır. Şayet bu durum, din sosyologlarının kendi alt disiplinlerine ilgisizliğini gösterirse, muhtemelen

---

¹ Bu makale, alanında yaklaşık yarım asırlık bir geçmişe sahip olan uluslararası din sosyolojisi dergisi "*Social Compass*" da "The Sociology of Religion 1945-1989", 37 (1), 1990, pp. 45-64. başlığı altında yayımlanmıştır.

¹ Bu makalenin ilk taslağının ortaya çıkması sırasındaki değerli katkılarından dolayı, Karel Dobbelaere, François Houtart ve Bryan Wilson'a çok teşekkür ederim.

bu, 1945 ve sonrası dönemde yoğun bir şekilde görülen maddî, entelektüel ve ideolojik ilgi alanlarındaki parçalanmaların bir sonucudur.

Bu tür ciddi problemlerle başa çıkmak için bu makalenin alanında bazı sınırlamalar yapmak zorunda kaldım. Örneğin, burada ne sahasında en ünlü yayınların bir listesini, ne de mümkün olduğunca çok sayıda yayının kapsamlı bir özetini sunmaya çalışacağım.² Ayrıca bu, ne yeni modaya uygun olarak büyük katkılar sağlayabilecek teorik sentezler yapma girişimi (krş. Wuthnow, 1988), ne son kırk beş yıldan fazla bir zaman içerisinde din sosyolojisi adına yapılan muhtelif çalışmaların bir araya toplandığı ve ne de yeterince ilgi çekici eserlerin sadece kronolojik bir özetinin sunulduğu bir çalışmadır. Esasen burada uyguladığım metot; başlıca organizasyonlar, dergiler, perspektifler, konular, kavramlar, teoriler ve sosyolojik bakış açısıyla dîni anlama girişimlerinden kaynaklanan belli başlı sorunların, analitik ve seçmeci bir özetinin sunulmasından ibarettir. Bu şu anlama gelmektedir: Burada yazılanları; zaman, dil, ulusal sınırlar, teorik ekoller ve ampirik uzmanlık alanlarını içine alan bölümlere ayırdım ve bir soruyu sürekli zihnimde tutmaya çalıştım: İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden günümüze kadar geçen süre içerisinde dînin sosyolojik anlamında nasıl bir gelişme kaydedilmiştir? Ayrıca bu soru, sadece kavramsal, teorik, ampirik ve metodolojik sorunları değil; aynı zamanda sosyolojinin diğer alanları; genel toplum teorileri ve dînin sosyolojik bakış açısıyla incelenmesini etkileyen kurumsal şartları da araştırmaya dâhil etmeme imkân sağladı.

1. Organizasyonlar

Günümüzde din sosyolojisi, dînin sosyolojik yönlerini araştıran uzmanlardan oluşan sosyal ve kurumsal yapının henüz tam olarak yerleşmediği 1940'lı yılların ortaları ile kıyaslandığında, entelektüel alan, akademik uzmanlık ve bilim adamları topluluğu olarak oldukça iyi durumdadır. Sosyoloji klasiklerinin sözde altın çağı olarak kabul edilen 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın dönemecinde bazı ciddi paradigmatik çalışmalar ortaya konulmuştu. Ancak bu dönemi, Marx, Weber, Tönnies, Simmel ve Tröeltsch gibi çok az sayıda nitelikli bilim adamının yer aldığı uzun bir durağanlık dönemi izledi (Beckford, 1989)³. Fakat, yine bu dönemde, Halbwachs ve Mauss gibi pek çok bilim adamı Durkheimci bakış açısına dayalı çalışmalar gerçekleştirdi.

² Ancak, yeni yayınlar listesi için, Wach (1945), Le Bras (1956), Carrier ve Pin (1964), Desroche ve Seguy (1970), Montminy ve Crysdale (1974), Drehsen (1980), Dobbeleare (1981), Foucart (1982), Blasi ve Cuneo (1986), Homan (1986) ve *Sociologia de la Religion y Teologia: Estudio Bibliografía*, Madrid: Instituto Fe y Secularid. Editorial Cuadernos para el Dialogo S. A., 1975; ve idem., volume B, 1978'in yanı sıra; *Religion Index One, Religion Index Two, Social Compass* ve *Archives de Sciences Sociales des Religions*'a bakılabilir.

³ Schreuder (1966) ve Seyfarth'a (1980) göre, bu durum, klasik eserlerin gerektiği gibi tercüme edilmemesinden kaynaklanıyordu.

Bir çok ülkede modern din sosyolojisinin kurumsallaşmasına yönelik ilk hareket, çoğunlukla profesyonel sosyologlar, kilise yöneticileri ve çeşitli şekillerde dîni organizasyonlara katılan alan dışı bilim adamlarından geldi.⁴ 1940'lerde bu "kilise benzeri" oluşumlar, sosyolojik bilginin uygulanmasından sosyal şartların iyileştirilmesine ve dînin amacına uygun olarak metodolojik tetkikinden sosyal yapılar ve süreçlere katkısına kadar bir çok konuda farklı eğilimlere sahip oldukları hâlde, gittikçe güç topladılar. Bu gruplar, daha sonra CISR'ı doğuran bir dernek olan Amerika Katolik Sosyoloji Derneği'nin (ACSS) kurulmasıyla faaliyet alanlarını genişlettiler. Ayrıca aynı model, 1953 yılında Hollanda (Goddijn ve Houtart, 1983) ve İspanya'da (Estruch, 1976) neşredilmeye başlanan *Social Compass*'ın (Sosyal Pusula)⁵ kurulması sırasında da uygulandı.

Farklı bir model ise, daha az reformcu bir bakış açısıyla dîni ele alan tarihçi, felsefeci, antropolog ve sosyologların 1950'li yıllarda ayrı ayrı birlikler kurmaya başladığı, Fransa, İngiltere ve diğer bazı ülkelerde görüldü. Örneğin, *Dinler Sosyolojisi Grubu*'nun (Groupe de Sociologie des Religions) beyin takımı *Sosyal Pusula*'dan çok daha az reformcuydu (Desroche, 1965). Bu durum, her ne kadar adı "reformcu" çağrışımlar yapsa da, Fransız Din Sosyolojisi Derneği (Association Française de Sociologie Religieuse) için de geçerlidir. Ayrıca, Fransız grupların tarihsel ve karşılaştırmalı perspektifi, dînin sosyolojik analizini, diğer insan bilimleri ve sosyal bilimlerden daha geniş bir çerçeveye yerleştirme eğiliminin bir göstergesiydi (Desroche ve Seqy, 1970)⁶. Savaş sonrası dönemde din sosyolojisine katkıda bulunan, sahasında aynı derecede eklettik birkaç Alman bilim adamı, (Wach, 1944, 1945; Mensching, 1947) *Religionssoziologische Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Gesellschaft für Soziologie*'nin merkezinde yer alıyordu.

⁴ Gerçekte, Amerikan sosyolojisi, kuruluşunu ve ilk yıllardaki gelişimini, büyük oranda, dindarlıklarıyla ön plana çıkmış kişilere borçludur (bkz. Vidich ve Lyman, 1985).

⁵ Bu dergi, başlangıçta KSKI (Sosyo-Ruhani Katolik Enstitüsü) tarafından Hollanda'da çıkarılıyordu. Ancak, 1960 yılında, adı *Social Compass* olarak değiştirilerek, FERES'e (Uluslararası Din Sosyolojisi Enstitüleri Federasyonu) devredildi. Derginin yeni yönetim yeri, Brussels'te bulunan Sosyo-Dîni Araştırmalar Merkezi (The Center for Socio-Religious Research) olduğu hâlde, 1971-1988 yılları arasında Ottignies-Louvain-la-Neuve'de basıldı. Editörlüğünü, 1960'dan 1968'e kadar W. Goddijn yaptı. 1968'den bu tarafa ise, F. Houtart yapmaktadır. Dergi, 1989 yılında Sage Yayınevi tarafından Londra'da basılmaya başlandı ve hâlâ Louvain-la-Neuve'den yönetilmektedir.

⁶ Desroche (1965:3) *Archives de Sciences Sociales des Religions*'ın programını "inançlar ve ideolojiler üstü, uluslararası ve inter disiplinler" olarak niteliyordu. Paris Din Sosyolojisi Grubu, sadece, dine bilimsel anlamda ilginin artırılması konusunda değil; aynı zamanda Fransa ve okyanus ötesi ülkelerdeki dîni araştırmalar üzerine düzenlediği seminerler vasıtasıyla yaptığı katkılarla da adından söz ettirmeyi başarmıştır. Ayrıca bu grup, araştırma, yayın ve eğitim-öğretim faaliyetlerini aynı çatı altında toplamak amacıyla bir sosyal bilimler enstitüsü kurmayı düşünmüştür (Comite de Redaction, 1971).

Bütün bunlardan başka Amerika Birleşik Devletlerinde dînin sırf sosyolojik tetkiki, üniversite dersleri, meslekî dernekler ve dergilerden oluşan çok daha dar bir çevrede yürütülüyordu (Moberg, 1966a). Bu tür daha seçkin ve metodolojik açıdan daha kompleks bir din sosyolojisinin gelişimi, dînin sınırlı bir alandan taşınarak, ayrı bir sosyal kurum ya da herhangi bir insan topluluğunun sürekliliğini sağlayan ve çeşitli fonksiyonlara sahip bir sosyal organizasyon olarak tanımlayan formel ve yapısal-fonksiyonel bakış açısıyla incelendiği daha geniş bir alanın kurulmasıyla sonuçlandı (bkz. Nottingham, 1954; O'Dea, 1966). Bu durum, dînin kısmî olarak izole edilmesine yol açan tarihsel, kültürel ve siyasî şartların etkisinden kurtarılarak nasıl sırf sosyolojik amaçlar için kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Bu arada, Amerika Protestan Mezheplerinin, pazar araştırması ve idare bölümlerinde sosyolojinin kurumsallaşmasına yol açan bu tür kullanımlar, din sosyolojisi disiplininin özerkliğini zamanla pekiştirdi.

Temelleri papaz okulu toplantılarında atılan ve 1930'lu yıllarda Chicago bölgesinden gelen araştırmacılar tarafından kurulan Dîni Araştırmalar Derneği (RRA), siyasî eğilimi olan ve kiliseye yakın araştırmacılara yönelik bir platform olarak önemli bir görevi yerine getirdi (Hadden, 1974). 1938'de kurulan Amerika Katolik Sosyoloji Topluluğu (ACSS) ise, Latin kökenli Katolik araştırmacılar için benzer bir işleve sahipti. Ancak bu topluluk, Katolik sosyal politikasının tartışıldığı daha geniş bir platformdu. 1970 yılında ACSS'nin kozasından çıkan Din Sosyolojisi Derneği (Association for the Sociology of Religion)'nin kurulmasını müteakip, Katolik sosyal politikası ve Katolik kilisesinin pratik problemleri, hem mezhep dışı ve hem de daha teorik temelli her türlü entelektüel problemin gündeme taşınmasıyla eski önemini kaybetti⁷.

1955'te adını Bilimsel Din Araştırmaları Topluluğu olarak değiştiren, Bilimsel Din Araştırmaları Komitesi, teorik ve ampirik araştırmaların dengeli bir şekilde yürütüldüğü kilise dışından ciddî bir bilimsel dernek olarak 1949 yılında kuruldu. Bu topluluğun disiplinler arası yaklaşımı, sadece Paris Dinler Sosyolojisi Grubu ve Quebec Laval Üniversitesi'nden bir grup bilim adamı tarafından paylaşıldı. SSSR; RRA ve ASR gibi gittikçe artan sayıda okyanus ötesinden gelen üyeye sahip olduğu hâlde, büyük oranda bir Amerikan organizasyonu olma özelliğini korumaktadır. Bu nedenle o, Amerikan Yüksek Eğitim Sistemi ve Amerika'daki büyük dinî organizasyonların kaynaklarını kendi lehine kullanmaktadır. Amerikan Sosyoloji Derneği'nde hiçbir zaman din ile ilgili bir bölümün bulunmaması; sadece diğer Amerikan organizasyonlarının işine yaramakta ve onların gün geçtikçe daha da güçlen-

⁷ Bazı açılardan, Hollanda Katolik Sosyo-Dîni Araştırmalar Enstitüsü'nün yaşadığı değişim, ACSS'nin 1945 yılında, o zamana kadar sürdürdüğü bütünüyle Katolik bakış açısını terk ettiği sırada geçirdiği dönüşümü hatırlatmaktadır. Bu enstitü, katıksız din sosyolojisi anlayışından hiçbir zaman vazgeçmediği hâlde, seküler sosyal araştırma enstitülerinin etkisiyle zamanla önemini kaybetmiştir (Lacyendecker, 1967).

mesine katkıda bulunmaktadır. Diğer taraftan, Uluslararası Sosyoloji Derneği'nin 22 komisyonunun hiçbirinde din sosyolojisi bu tür kaynaklar arasında sayılmamaktadır. Ayrıca dernek, kurulduğu tarih olan 1950'li yılların sonlarından günümüze kadar, dört yılda bir düzenlenen Dünya Sosyoloji Kongresi ve dergi neşriyatı da dâhil hiçbir faaliyeti desteklememiştir⁸. Özetle, muhtelif bakış açılarıyla dîni ele alan meslek ve kilise gruplarının ortaya çıkardığı din sosyolojisinin, spesifik bir uzmanlık alanı haline gelmesi uzun zaman almıştır.

2. Dergiler

Bu meslekî ve disiplinler gelişmeler, periyodik yayınların yörüngesini belirlemektedir. *Social Compass* 1953'te yayın hayatına başladı. Ancak, 1960'ların başına gelinceye kadar bütünüyle Katolik karakterini korudu. Hem *Dinlerin Sosyal Bilimleri Arşivleri* (Archives de Sciences Sociales des Religions) hem de *Bilimsel Din Araştırmaları Dergisi* (Journal for the Scientific Study of Religion) disiplinler arası özelliğini sürdürmeyi başardı. *Amerika Katolik Sosyoloji Dergisi*'nin (American Catholic Sociological Review) 1965'te adını *Sosyolojik Analizler* (Sociological Analysis) olarak değiştirmesi, kilise dergisi görünümünden profesyonel bir dergiye geçiş olarak önemli bir gelişmeydi. *İtalyan Din Sosyolojisi Dergisi* (Sociologia Religiosa) 1960'ların başlarında yayın hayatına girmesine rağmen, gelişimini tamamlayamadı. Benzer bir şekilde Kuzey Amerika'da gittikçe artan sosyolojik din araştırmaları için alelacele kurulan *Bilimsel Din Araştırmaları Dergisi* (Journal for the Scientific Study of Religion)'nin hemen ardından piyasaya çıkarılan, ancak özellikle, sosyolojik makaleler açısından Avrupa'da yeterli bir pazar oluşturamayan *Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie* (1965-1973) de kısa ömürlü oldu. *İngiltere Din Sosyolojisi Yıllığı* [The Sociological Yearbook of Religion in Britain (1968-1975)] kısa sürede filizlendiği hâlde, bir süre sonra, İngiliz Yüksek Eğitimi'nin bir akademik uzmanlık alanı olan sosyoloji ile aynı kaderi paylaşarak hüsrana uğradı. *Din'in Sosyal Bilimleri Yıllık Dergisi* [The Annual Review of the Social Sciences of Religion (1977-1982)] Avrupa'da Din Sosyolojisi için pro-

⁸ 1956 ve 1959 Dünya Sosyoloji Kongresi'nde din sosyologları, kendi aralarında küçük bir toplantı tertipleddiler. Daha sonraki toplantılarda katılımcılar, sonraki kongrede "bir din sosyolojisi grubunun" kurulması için Uluslararası Sosyoloji Derneği İdare Komisyonu'na dilekçe verdiler (Birbaum, 1960: 112). Grubun başkanlığına Le Bras; sekreterliklerine ise, Birbaum ve Desroche tayin edildi. 1961 yılında, Oxford Nuffield Üniversitesi'nde yapılan küçük çaplı bir toplantı, uluslar arası işbirliğini hızlandırdı. Ayrıca, bu toplantıda, 1962 Dünya Sosyoloji Kongresi'nin gündemi de kararlaştırıldı. RRA ve SSSR'nin işbirliğiyle Washington Georgetown Üniversitesi'nde düzenlenen bir sonraki kongrede, 83 delege ve 30 ziyaretçinin katıldığı ve üç gün süren toplantılar yapıldı (Shippey, 1962). Evian'da toplanan 1966 Dünya Kongresi'nde ise, Din Sosyolojisi Araştırma Komisyonu dört oturum tertip etti. Bu oturumlarda sunulan 22 tebliğin de ağırlıklı konusu sosyo-dîni değişme idi.

fesyoneel bir pazar yaratmayı başaramadı ve bir diğer kısa ömürlü girişim örneği oldu. Bu konuda en son katkısı ise, İtalyan dergisi *Religione e Societa* yaptı.

Kuzey Amerika'da çıkan *Sociological Analysis, Journal for the Scientific Study of Religion, Review of Religious Research ve Sciences Religieuses*'in sürekli artan tirajı ile karşılaştırıldığında kısmen daha az tiraja sahip olan *Social Compass, Archives de Sciences Sociales des Religions* ve Avrupa'da neşredilen en az dört dergi başarılı bir grafik sergileyemedi. Ayrıca, bir süre önce Amerikalı yayıncılar, din sosyolojisi alanında yeni kitap serileri ve yıllık periyodikler yayınlamaya başladılar⁹. Garland ve Greenwood yayınevleri din sosyolojisi ile bağlantılı konularda seçkin eserler neşretmeye devam ediyor. Sonuç olarak, bugün Kuzey Amerika'da birkaç bilgisayar destekli veri tabanı, faaliyet listesi ve yayın evi özeti, din hakkında sosyolojik bilgilerin yayılmasına yardımcı olmaktadır.

Diğer taraftan, birkaç nitelikli dergi ve yayın evi birlikte hareket ederek böylesine önemli bir fenomenin gölgede bırakılmasına seyirci kalmamalıdır. Bu noktada, genel sosyoloji dergilerinde din sosyolojisi alanında neşredilen makalelerin yoğunluğunda bir azalma görüldüğünü de eklemek istiyorum. Söz konusu dergilerden bazıları şunlardır: *American Journal of Sociology, Revue Française de Sociologie, Canadian Journal of Sociology, Kölner Zeitschrift für Soziologie ve Rassegna Italiana di Sociologia*. Bu durum, din sosyologlarının makalelerini yayınlamak için özellikle alanlarındaki dergi ve koleksiyonları tercih ettiklerini göstermektedir. Belki de bu, alan dışından bir kısım sosyologun din hakkında yazılan makalelerin dergilerinde neşredilmesine pek sıcak bakmadıklarının da bir göstergesidir. Ancak, gerekçesi ne olursa olsun, bu olay, din sosyolojisi alanının meslekî duruşunu açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca, din sosyolojisinin film, televizyon ve hatta fotoğraf aracılığıyla yayılmasını amaçlayan birkaç girişim önemli görülebilir. Sözde, görsel sosyolojinin popülaritesi artmıştır. Ne var ki, bu durum, bilimsel ve popüler düzeyde din sosyolojisine hemen hemen hiç katkıda bulunmamıştır.

Sonuç olarak, din sosyolojisi derslerine kayıt yaptıran öğrencilerin elinde sayısız ders kitabı ve yayınlanmış metinlerden oluşan koleksiyonlar bulunmasına rağmen, bu derslerin içerikleri ve yapısı hakkında çok az şey bilinmektedir¹⁰. Din sosyolojisi öğretimi ile ilgili Amerikan Sosyoloji Derneği'nin yıllık toplantılarında ara sıra yapılan atölye çalışmalarının dışında, bu tür problemlerin tartışıldığı profesyonel toplantılar çok nadir düzenlen-

⁹ (1) M. L. Lynn ve D. O. Moberg (editörler), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Greenwich, CT: JAI Yayınevi. (2) D. B. Bromley (editör), *Religion and the Social Order*, Greenwich, CT: JAI Yayınevi. (3) editörlüğünü W. Clark Roof'un yaptığı yeni seriler.

¹⁰ Ancak, Adriance ve Blanshard (1987) Amerika Sosyoloji Derneği için din sosyolojisi özetleri derlemiştir.

mektedir. Bir alt disiplin olarak din sosyolojisi, akademik konumu ve kullandığı yöntemler açısından kısmen kendi özünden uzaklaşmıştır. Kendine has metodolojik yöntem ve tekniklerin yetersizliği, alt disiplinlerin akademik itibarını gittikçe azaltmaktadır.

Özetle, Kuzey Amerika dergileri gelişimini sürdürürken, Avrupa dergileri karışık duygular içerisindedir. Ayrıca, başarılı din sosyolojisi dergileri nitelikli makaleleri genel sosyolojinin ilgi alanından kendi alanlarına çekmeyi başaramamıştır.

3. Uluslararası Perspektifler

Yaklaşık yirmi yıl önce (1968) K. Dobbelaere, Avrupalı meslektaşları çok daha "sosyo-rûhânî" sorunlarla ilgilenirken, Amerikalı sosyologların din ile diğer sosyal kurumlar arasındaki ilişkiler üzerine kafa yordüğünü gözlemlemişti. Başka yorumcular ise, Amerikalıların ampirik ölçümlere ağırlık verdiğini, Avrupalıların ise, teorik, felsefî ve tarihi yaklaşımlara yöneldiğini söylemişti (Moberg, 1966b). Bu durum günümüzde hâlâ geçerliliğini sürdürmesine rağmen, iki taraf arasında belli oranda karşılıklı etkileşimden söz edilebilir. Ancak, bana göre, etkileşimin yönü batıdan doğuya doğrudur ve etkisi 1960'ların ortalarından beri, İngiliz ve Anglo-Sakson kökenli Kanadalılardan gelen bilimsel katkılarla gittikçe artmaktadır. Bununla birlikte, Amerikalı sosyologların din sosyolojisinin Avrupa'daki gelişiminden haberdar olma düzeylerinin son derece düşük olduğu görülmektedir¹¹.

Fakat, hâkim rüzgarların Atlantığı aşan etkisi, uluslararası sosyolojik faaliyetlerin sadece bir örneğini oluşturmaktadır. Aynı derecede dikkat çekici bir diğer örnek ise, 1970'li yılların başından itibaren Japonların din sosyolojisine yaptığı katkılardır (Yonogawa ve Abe, 1977)¹². Ayrıca, Latin Amerika ve özellikle Brezilya'da din sosyolojisi konusunda az sayıda uzman, bazı ilgi çekici araştırma problemleri ortaya atarak, Belçikalı ve Fransız bilim adamları ile birlikte çözümlenmeler yapmıştır. Günümüzde Doğu Avrupa ülkelerinde de aynı şekilde ilginç ve sofistike araştırmalar gerçekleştirilmektedir. Artık temel problematik, devlet sosyalizmi altında dinî bilincin ve pratiklerin korunması değil, bundan çok daha önemlisi dinî bilincin ve dinî kurumların resmî ideolojilerle yan yana varlığını sürdürebilmesidir. [Bkz. *Archives de Sciences Sociales des Religions* 61 (1), 1988]. Ancak, Sri Lanka (Houtart, 1967; Gombrich, 1971) ve Güney Afrika Cumhuriyeti (Reinders ve Welz, 1972) hariç, Güney Asya ve Afrika'da sosyolojik din araştırmaları 1960'lardan bu yana, bu tür ciddi gelişme

¹¹ Aslında, Henri Descroche'un 1950'li yılların sonlarında *Archives de Sciences Sociales des Religions*'da düzenlenen SSSR toplantılarında sunulan tebliğlerin basılmasını teklif etmesi, atlantik ötesi bağlantıların geliştirilmesi için iyi bir fırsattı. Ancak, bu öneri kabul görmedi.

¹² Japonların din sosyolojisiyle gittikçe daha fazla ilgilendiğinin bir göstergesi, CISR'in 1978 yılı bölgesel toplantısını Japonya'da gerçekleştirmesiydi (CISR, 1978).

belirtileri sergilememiştir. Özellikle, antropolojik yaklaşımların ağır bastığı Hindistan dinlerinin durumu ilgi çekicidir¹³.

Kendi ülkelerinde ve değişik ulusların kültürlerinde yerleşik hâlde bulunan en köklü dinî fenomenlerle yüzleşmek, çalışmalarını farklı ve özgün yöntemlerle geliştirmeye çalışan din sosyologları için hiç de şaşırtıcı olmamıştır. Örneğin, karakteristik olarak, İtalyanlar Katolisizmin siyasî yorumlarına; Japonlar, halk dinlerine ve yeni dinlere; İskandinav bilim adamları, popüler dinlere ve halk dinlerine; Hollandalılar ve Belçikalılar, önemli kişileri ve din adamlarını etkileyen olaylara; Almanlar, kilise organizasyonlarına ve Fransızlar ise, teorik fikirlerin ve ekümenizmin tarihine karşı oldukça duyarlıdır¹⁴. Günümüzde Amerikalı bilim adamlarının, din ve diğer sosyal sistemler arasındaki fonksiyonel ilişkiler üzerine gerçekleştirdiği araştırmalar, eskisi kadar dikkat çekici oranlara ulaşmamaktadır (Schreuder, 1966: 210-11). Ancak, 1960'lı yıllardan beri, İngilizler, çoğunlukla katılımlı gözleme dayalı olarak yürüttükleri ampirik araştırmalar kadar, büyük teorik sorunlara da yer vermektedirler (Martin, 1967).

Ayrıca, yaklaşık çeyrek asırdır gündemde olan farklılaşma sürecine ilaveten, din sosyologlarının kendi aralarındaki kültürel farklılıklar da bir dereceye kadar varlığını sürdürmektedir. Bu noktada, din sosyolojisi alanında gün geçtikçe artan faaliyet yoğunluğunun beraberinde getirdiği ihtisaslaşmaya da değinmek istiyorum. Din sosyolojisinde, örneğin, bir hastalık ve sağlık sosyolojisi ya da eğitim sosyolojisi kadar hızlı bir gelişme kaydedilmediği hâlde, bu alanda artan neşriyatla birlikte ciddi bir ihtisaslaşma eğilimi görülmüştür. Bu nedenle, kümülatif bilginin çokluğu yeni başlayanların gözünü korkutabilir. Gerçekten de, bilimsel faaliyetin diğer alanlarında olduğu gibi, din sosyolojisi alanında da akademik bilginin hacmi ve yayılımı her geçen gün artmaktadır. Bununla birlikte, bazı bilim adamları din sosyolojisinin diğer sosyoloji bölümlerinden tecrit edilmesini bile kaygı verici bulurken (Beckford, 1985), diğer bazıları, "bilgi fazlalığından" şikayet edebilmektedir (Laeyendecker, 1984).

Ayrıca, sosyolojik bakış açısının, teoloji, kilise tarihi ve dinler tarihi gibi komşu alanlar tarafından zamanla kabul görmesi, din sosyolojisinin sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerdeki statüsünü yükseltmiş gibi görünmüyor. Örneğin, diğer sosyolojik araştırmalara ayrılan fonlarla karşılaştırıldığında, din sosyolojisine ayrılan fonların artırılıp artırılmaması 1960'lı yıllardan günümüze kadar sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu fonların yetersiz olma nedenlerinden biri, ekonomik gelişme ve devletin kontrol görevleri üzerinde doğrudan etkisi görülmeyen bir kurum olarak dînin,

¹³ Hindistan'ın büyük dinleri üzerine yapılan sosyal bilim araştırmalarının bir listesi için bkz. Visnanathan (1986).

¹⁴ Diğer taraftan, ulusal farklılıkları bir kenara bırakarak, ortak ilgi alanları oluşturmayı başaran, Colloque franco italien d'Histoire et de Sociologie religieuse ve the Association suisse des Sociologues de la Religion (Campiche, 1971) gibi küçük oluşumlar vardır.

araştırma fonları açısından sınırlandırılmaya müsait bir konu olarak değerlendirilmesidir. Bu durumun diğer bir nedeni ise, din gibi kültürel olarak yoğun ve içinde bulunduğu çevre ve sosyal şartlara bağlı bir fenomen üzerine kültürler arası araştırmalar gerçekleştirilmenin doğasından kaynaklanan zorluktur.

4. Konular ve Kavramlar

Din sosyologlarının “din” kavramının anlamını hâlâ tartışmaya devam etmesi, kavramsal ayrıcalık ve haklılık iddiaları karşısında sağlıklı bir şüphecilik belirtisi olarak değerlendirilebilir (Hervieu-Leger, 1987). Bu tartışma, antropoloji ve dîni araştırmalar ya da dinler tarihi alanlarında uzun ve yoğun bir geçmişe sahip olmadığı hâlde; bir çok din sosyologunun din kavramını, ampirik amaçları ve özellikle de alan araştırmaları ve diğer dîni tecrübe ile ilgili araştırmalar için kullanması, din sosyolojisi alanına has bir özelliktir. 1960’larda, özellikle ABD’de, dînin sosyolojik boyutlarının araştırılması, genel bir eğilimdi. O zamanlar, sosyolojik araştırmalar her konuyu ele alabilecek saygınlığa sahipti. Aslında, dînin boyutları üzerine yapılan araştırmalarla, örtülü bir şekilde din kavramının anlamını sınırlandırmayı amaçlayan girişimler arasında güçlü bir bağlantı vardır. Her iki süreçte de, kolektif bir fenomen olarak dînin kültürel ve toplumsal önemi genellikle göz ardı edilmiştir. Dînin, toplumdan yalıtılmış bireylerin sözlü ifadeleri ve inançlarından hareketle incelenmesi ve “dindarlığın” sadece bireysel kimlik, duygu ve temayüller aracılığıyla tespit edilmeye çalışılmasının doğal bir sonucu olarak, dînin anlamında ciddi bir daralma meydana gelmiştir.

Beklentilerin aksine, bugün bir taraftan 1970’ler öncesinde rastladığımız kilise güdümlü din sosyolojisi anlayışından gittikçe uzaklaşılırken, diğer taraftan dînin; genel, geleneksel, yaygın, halk, örtülü ve popüler tanımlarının beraberinde getirdiği çeşitlilik, bu kavramın anlamını daraltma girişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Dînin bu tür kapalı ve son derece çeşitli görünümleri üzerine yapılan araştırmaların -bütün belirsizlik ve iç tutarsızlıklarına rağmen- ortak değer, duygu ve inançların varlığını ve önemini ortaya çıkarması, kolektif anlam ve hatta eylemler için ortak bir zemin oluşturacak gibi görünmektedir (bkz. Pace, 1987; Cipriani, 1989). Örneğin, hac konusunun zamanla sosyologların dikkatini çekmesi; İkinci Vatikan Konsili’nin bu konuda kilise dışındaki halka son derece dikkatli bir cevap vermesine ve hatta bir süre sonra papalıktan yazılı bir açıklama yapılmasına neden olmuştur [bkz. *Social Compass* 29 (1), 1982 ve 36 (2), 1989].

Dîni organizasyonları marjinalleştiren kurumsal farklılaşma sürecine rağmen, modern toplumlara dîni değerlerin kılavuzluk ettiğini savunan yapısal fonksiyonalistlere göre; büyük oranda Amerikalı sosyologların ilgi alanına giren sivil din kavramı, “yarım kalmış işlere” bir tür geri dönüşü temsil etmektedir. Aslında bu kavram, modernizmin kendi kendini yok etmesine engel olmak için ortaya atılmış, literal ve simgesel anlamlara sahip

bir tür *deus ex machina*'dır. Sivil dîni söylemin hâlâ incelenmeye değer ideolojik sonuçları olduğu hâlde, bu tür tartışmalar, yapısal fonksiyonalistler dışında çok az kişinin ilgisini çekmektedir.

Diğer taraftan, politika ve din; iktidar ve din ile, kiliseler ve devlet arasındaki karmaşık ilişkilerin sosyolojik anlamı konusunda zamanla ciddi gelişmeler kaydedilmiştir (örneğin, bkz. Robbins ve Robertson, 1987). Bunlar, 1960'lardan önce dinle ilgili tartışmalarda rastlamadığımız, ancak daha sonraları sosyoloji literatürüne giren önemli konulardır¹⁵. Bu konular, başlangıçta fonksiyonalist perspektifle din hakkında yapılan tartışmalarda görüldü. Ancak, sonradan sivil haklar mücadelesi, nükleer güç, savaş, çevre kirliliği ve iktidar aleyhine düzenlenen kampanyalarda kullanılmaya başlandı. Son günlerde ise, özellikle din ve politika meselelerinin, bazı Marksist ve muhafazakarların gözündeki değeri gittikçe artmaktadır. Hindistan, Kuzey İrlanda, İsrail ve Sri Lanka'daki din kaynaklı çatışmalar kadar, İslâm toplumlarının siyasî istikrarsızlığı da bu konulara ilgiyi alevlendirmektedir. Ancak, Afrika, Kuzey Amerika ve Latin Amerika'da devlet ile dîni organizasyonlar arasındaki gergin ilişkilerin her geçen gün şiddetini arttırması, modern dînin kamusal görünürlüğünün azaltılmasına yönelik bazı keskin düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sonuçta, ulus devletlerden kurulu dünya sisteminde dînin önemi konusunda yapılan tartışmalar, yeniden ilgi odağı hâline gelmiştir. Din ve iktidarlar arasındaki yakın ilişkiye gösterilen duyarlılık bütün bunların açık kanıtıdır (Beckford, 1983).

Diğer birkaç konu, resmî ya da kurumsallaşmış din ile ilgili kaygıların ötesinde bir değişimi desteklemektedir. Bu durum, bir taraftan, dindeki parçalanmayı (Bibby, 1987), diğer taraftan ise, sosyologlar arasında dine karşı ilginin resmî dîni organizasyonların sınırlarını aştığını göstermektedir. 1960'ların sonlarında tarikat grupları ile büyük kilise ve mezhep hareketleri üzerine yapılan araştırmalarda, kısmen fenomenolojik ve dilsel etkilerin bir sonucu olarak, din değiştirme, taraftar toplama ve diğer dinlere karşı tahammülsüzlük gibi konuların öne çıktığı görülmektedir. Bu tür özel ihtisas gerektiren alanlar, toplum teorilerinde değişen ilgilere paralel olarak zamanla gelişimini sürdürmüştür. Bir dereceye kadar mahrumiyet ve gerilim psikolojisi üzerine kurulu olan determinist yaklaşımlar, yerini, din değiştirenlerin çok daha eylemci ve yaratıcı imajlarını destekleyen yorumlayıcı yaklaşımlara bırakmıştır (Barker, 1984; Snow ve Machalek, 1984; Richardson, 1985). Aynı derecede mikro sosyolojik eğilimler ise, Anglo-Sakson ve Fransız sosyolojisi ile aşağı yukarı aynı dönemde gelişimini tamamlayan günlük hayat araştırmalarında görülmektedir. Önceki gelişmeler, analitik felsefeden kaynaklanırken, sonrakilerin kökeni histografi bilimidir. Ancak, her ikisi de, popüler ve örtülü din araştırmalarına kaynaklık etmiştir.

¹⁵ Bu konular, Pope (1942), Yinger (1946) ve Fogarty (1957) gibi, önemli istisnalar içermektedir.

1970'lerde, sayısız yeni dîni hareket ya da "yeni dînin" ortaya çıkışıyla birlikte yaşanan kısa süreli kesinti, aynı zamanda savaş sonrası dönemde din sosyolojisini harekete geçiren en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Bu hareketlerin kaynağı, öğretileri, teşkilat yapıları ve üyeleri üzerine yapılan ilk araştırmalar (Wallis, 1984), hareket üyelerinin katıldığı tartışmaların yanı sıra, siyasal gelir kaynakları ve eski üyelerinin durumunu da gözler önüne seriyordu (Robbins, 1988). Sanayi toplumlarında bu tür fenomenleri önceden haber veren ve bunlar üzerine açıklamalar yapan din teorileri oldukça azdı. Çünkü, bu hareketlerin "gerçek" dîni temsil etmediğine inanılıyordu. Dolayısıyla, din sosyologları onları, fazlaca dikkate değer bulmadılar.

Yeni dîni hareketlerin ortaya çıktığı sıralarda dünyanın dört bir yanındaki sayısız kilisede karizmatik canlanmalar görülmeye başlandı. Sonuçta, pentakostalizm fenomeni üzerine yapılan sosyolojik araştırmalar, dîni liderliğin dinamikleri (Lalive d'Epiney, 1969), muhafazakar dinlerle sîyasi yönetimler arasındaki ilişkiler (Willems, 1964), pentakostalizmin göçmen ve marjinal bireyleri kazanma yöntemleri (Poblete, 1960) ile ruhsal ve fiziksel mutluluk arasındaki ilişki gibi konularda değerli bakış açılarını beraberinde getirdi. Gelişmekte olan ülkelerdeki dîni hareketlerle ilgili benzer araştırmalar ise, (Pereira de Queiroz, 1981), dîni canlanmanın ve din ile sîyasî ya da ekonomik gelişme arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

1970'lerin sonunda Hristiyanlık ve İslâmiyet'te yeniden canlandırılan fundamentalizm olgusu, din sosyologlarının zihnini meşgul etmeye devam etmektedir. Ayrıca bu konu, gazeteciler ve diğer sosyal bilimciler arasında da eskisinden çok daha fazla ilgi uyandırmaktadır. Bu fenomen, modern din teorilerini, bazı sosyologların dinden ziyade politikadan kaynaklandığını düşündüğü günümüz problemleriyle aynı noktada buluşturdu. Esasen bu olgu, yeni dîni hareketler, ruhçuluk ve pentakostalizm gibi, modernizm ve dünya düzeni üzerine yapılan tartışmaların yanı sıra, politik sosyoloji ve suç sosyolojisindeki kavram ve teorileri de içine alan pek çok konudaki peşin hükümlerimize meydan okumanın avantajlarından yararlanmıştı.

Sonuç olarak, günümüzde bazı din sosyologları, kitle iletişimi, sağlık, dine dair biyo-etikler ve muhtelif dîni organizasyonlarda kadının statüsü gibi konularda araştırmalar yaparak diğer sosyoloji disiplinleriyle daha sıkı bağlantılar kurmaya başlamıştır. Burada özetlemeye çalıştığım çağdaş konular, 1940 ve 1950'li yılların din sosyolojisinde öne çıkanlarla kıyaslandığında, o dönemlerdeki birçok konunun tarihe karıştığı görülmektedir. Bunlar arasında, özellikle, kilise hizmetleri, Hristiyan demokrasisi, mezhep teorileri ve kilise araştırmaları gibi dîni organizasyonlarla ilgili araştırmaların yanı sıra, din ve aile kurumu, millenarizm, dinsizlik, Yahudilik, din ve sosyal hareketlilik ile Protestan ahlâkı tezleri yer almaktadır. Bu konular hâlâ merak uyandırmaya devam etseler de, din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar toplamı içersindeki oranları fazlasıyla azalmıştır.

Esasen, konuları itibariyle diğer sosyoloji disiplinlerinden hiçbir farkı olmayan din sosyolojisi, kendi iç mantığından ziyade dîni fenomenlerin mütemadiyen değişen karakteri tarafından yönlendirilmeye devam etmektedir. Bu durum onun, içinde bulunduğu sosyal çevrenin etkisi altında olduğunun açık bir göstergesidir. Diğer taraftan, din sosyolojisi, dinde meydana gelen değişimlere ayak uydurabilmek için bakış açısını sürekli yenilemek zorundadır. Sonuç olarak, bu alanda, çok az sayıda formel teori ve çok miktarda kurgusal (*ex post facto*) düşünce vardır.

5. Teorik Perspektifler

1945'ten günümüze kadar tüm teorik perspektifleri ve değişimleri değerlendirmemiz mümkün değildir. Burada sadece, en çok kullanılan kavramlarla ilgili teorilerde meydana gelen belli başlı değişiklikler gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Kanaatimce, "*La Sociologie Religieuse*"ye, sadece savaş sonrası dönemde rastladığımız ilk ciddi akımı temsil ettiği için değil, aynı zamanda dînin sosyal pratiği üzerine bugün bile tartışılmaya devam eden sorular ortaya attığı için hak ettiği en yüksek mevki verilmelidir¹⁶. Hakikaten bu konuda, Georges Balandier, Fernand Boulard ve Gabriel Le Bras'a minnet borçlu olduğumuzu kabul etmeliyiz. Onların dîni pratiklerin değişen dağılımı, Katolik kilisesinin gelişimi, din ve siyasal ideolojiler arasındaki tarihsel bağlantılar gibi konulara yönelik entelektüel ilgileri, pek çok teorik araştırmaya öncülük etmiştir (Boulard ve Remy, 1968). Ayrıca onlar, özellikle, Fransa, Belçika, İspanya ve Hollanda gibi ülkelerdeki sosyologlar arasında din sosyologlarının öneminin artmasına güçlü bir şekilde katkıda bulunan metodolojik ilkeler ortaya koydular. Ancak, çok kaliteli Fransız şarapları gibi, "*la sociologie religieuse*" de çok iyi bir yolculuk yapamadı¹⁷.

2. Başka bir büyük din sosyolojisi akımı ise, Talcott Parsons ve birkaç eski öğrencisinin savunduğu yapısal fonksiyonalizmdir. Bu akım din sosyolojisi alanında, tüm sosyal bilimlerin yanında, modernizmin sentetik ve yerli teorisini kurmayı hedefleyen daha geniş bir harekete dolaylı yollarla katkıda bulunmuştur. Yapısal fonksiyonalistler, hızlı ekonomik gelişmenin yönü, demokrasi politikaları, çoğulcu kültürler ve "bağımlı" kişilik türlerinin etkisi altındaki modern ve modernleşmekte olan toplumlarda dînin icra ettiği

¹⁶ Aslında, H. Paul Dauglass'ın 1920'ler Amerika'sında bu tür araştırmalara öncülük ettiğini iddia edenler vardır. Sanırım bu iddialar, onu, "Kilise'nin sınırlarını Genişletme Hareketi'nin" müjdecisi olarak göstermek isteyenler tarafından ortaya atılmaktadır.

¹⁷ "Yolculuk sırasında kırılmadığı ya da çalınmadığı takdirde bütün şaraplar iyi bir yolculuk yaparlar" diyerek "*La Sociologie Religieuse*'yi" imtiyazlı bir konuma yükseltmek istedim. Ancak, bu genellemenin istisnaları. Gustaffson'un İskandinavya'da ve Fichter'in ABD'de gerçekleştirdiği araştırmaları. 1980'lerde görülen, "Kilise'nin Sınırlarını Genişletme Hareketi" ile "*La Sociologie Religieuse*" arasında doğrudan bir bağlantı olmamasına rağmen, iki oluşumun düşünce yapısında bazı ortak noktalar vardır.

fonksiyonlara dikkat çekiyorlardı. Onların gündeminde yer alan başlıca konular şunlardı: Sivil din, dîni gruplar, din adamlarının rolü, Protestan ahlâkı ve ekonomik gelişme, mezheplerin kurumsallaşması ve dîni çoğulculuk.

3. 1960'lardan beri din sosyolojisinin İngilizce literatürüne egemen olan konulardan biri de sekülerleşme olgusudur. Bazı uzmanlar onu, rasyonalizasyon teorileri içerisinde değerlendirirken, diğer bazıları yapısal farklılaşmaya ve hatta sosyal sektörler arasındaki ayrılığa dayandırmaktadır. Konuya farklı açılardan, ancak, geniş bir perspektiften yaklaşan bilim adamları arasında, Acquaviva (1966), Martin (1978), Fenn (1978), Dobbelaere (1981), Wilson (1982), Ferrarotti (1983), Hervieu-Leger (1986) ve Isambert (1986) gibi isimler sayılabilir. Sekülerleşme üzerine odaklanan büyük modernleşme teorileri, modern dünyada dînin önemini azaltma pahasına, sosyolojinin başlıca akımlarıyla bağlantılarını korumaya çalışmışlardır.

4. Peter Berger'in (1967) kutsal "âlemin" sosyal yapısı üzerine geliştirdiği ilericiler teorilerin yanı sıra, Thomas Luckmann'ın (1967) dîni sosyalleşmenin doğası hakkında aynı derecede yenilikçi düşüncelerinin yarattığı "bilişsel" dönüşümün önemini abartmamak oldukça zordur. Onlar, birlikte ve ayrı ayrı gerçekleştirdikleri araştırmalarla, sadece sanayi toplumlarındaki Hristiyanlığın değil; aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerdeki diğer dinlerin de ayırt edici özelliklerini çözümlenmek için felsefî ve antropolojik yaklaşımlar geliştirdiler. Ayrıca, fenomenolojik yaklaşım, sosyoloji ve teoloji arasında sürüp giden tartışmalar için uygun koşulların yaratılmasına imkân sağlamıştır. Üstelik, erken dönem Hristiyanlığı üzerine yapılan çalışmalara yeniden ilgi gösterilmesi, bir tür fenomenolojik din sosyolojisinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Eleştirel teori ise, özellikle Almanca konuşulan toplumlarda, bazı neo-marxist fenomenologların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Berger'in çalışmaları, çoğulcu toplumlarda, kilisenin meşrulaştırıcı ve meydan okuyucu etkisi karşısında, "aracı yapılar" olarak, yeni fikirlere ilham vermeye devam etmektedir. Luckmann'ın etkisi ise, özellikle, fenomenolojinin özelleştirilmesi ve dünya hayatı ile ilgili dîni konularda yürütülen araştırmalar üzerinde görülmektedir.

5. 1960'ların ortalarında, târihî maddeciliğin yapısalcılık ve fenomenolojiye doğru bir yönelim sergilemesiyle birlikte, dîni meseleler birçok Marksistin ilgi alanına girmeye başlamıştı. Açıkçası onlar, dîni kendi ideolojilerinin başlıkları altında tutmalarına rağmen, en azından Marksist indirgemeciliğin abartılı yükselişine izin vermiyorlardı. Bu, özellikle sanayi öncesi ve sanâyileşmekte olan toplumlarda dînin sosyal görünümünü yorumlamaya yönelik ciddi stratejiler olarak ortaya çıkmıştı (Maduro, 1982; Hautart, 1974; Hautart ve Lamercinier, 1983; Parker, 1986; Da Silva Costa, 1985; Thompson, 1986). Ayrıca bu durum, daha sonraları, sanayi toplumlarının sözde krizlerini yaşayan dîni ideolojiler üzerine geliştirilen teorilerin de habercisi oldu. Son yıllarda, dînin tarihi maddeciler tarafından yapılan değerlendirmeleri, eleştirel teoriyi savunanlar ile özgürlükçü, feminist ve çatışmacı teologlar arasında da görülmektedir. Bu tür neo ya da sözde

Marksist bakış açılarının din sosyolojisi üzerinde doğrudan bir etkisi olmamıştır. Ancak, şunu unutmamalıyız ki, târihî maddecilik hem 1945'ten beri ciddi değişimler geçirmiş, hem de, günümüzde, sayıları gittikçe artan din sosyologlarından daha az eleştiri almaktadır.

Bütün bu büyük teorik yaklaşımların gözden geçirilmesi sonucu, iki tür mega teorik yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birincisi, daha önce de işaret edildiği gibi, Luhmann (1977) ile Stark ve Bainbridge'in (1985) yoğun çabalarına rağmen, din sosyolojisi disiplinine hemen hemen hiçbir katkısı olmayan formel teoridir. Aile ya da eğitim sosyolojisi gibi alanlarla kıyaslandığında, orta boy teorilerin ışığında test edilebilir hipotezler kurma girişimleri yok denecek kadar azdır¹⁸. Sonuçta, teorik perspektifler üzerine yoğun tartışmalar yapılırken, ampirik bulgular için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. İşte bu nedenle, Marx, Durkheim, Weber (O'Toole, 1984), bazen Tröeltsch (Seguy, 1980) ve nadiren Simmel'in eserlerinden çıkarılan üst düzey teorik anlamların özenle işlenmesi, zamanla tüm alana egemen olmuştur. Bu tür klasiklere bağlılığın bir sonucu olarak, sanayi toplumunun ortaya çıkardığı soru ve sorunların ötesine geçme konusunda tereddütler yaşanmaktadır. Din sosyologları, geleneksel toplum, ileri sanayi toplumu, sanayi sonrası toplum, postmodern toplum ve geç kapitalist toplum gibi kavramlar üzerine teoriler geliştirmekte kısmen yavaş davranmışlardır (ancak bkz. Voye, 1985 ve Zylberberg, 1986). Ayrıca onlar, birkaç istisna dışında, sembolik etkileşimcilik, etnometodoloji, semiotik ve postmodernizmin çeşitli sonuçları gibi, post klasik perspektiflere de çok az ilgi göstermişlerdir.

İkincisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar geçen dönemde, dinin duygu boyutuna gereken hassasiyet gösterilmediği hâlde, dinî hayatın tecrübi boyutlarına karşı gün geçtikçe artan bir duyarlılık sergilenmiştir. Ayrıca bu hususta, din sosyologları ile diğer sosyologlar arasında bir fark yoktur. Bu, insanları derinden etkileyen bir konunun araştırılmasında görülen çok önemli bir eksikliktir. Dini duygulara, sadece pentakostalizm ve dinden dönme olgusu üzerine yapılan araştırmalarda yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır. Din sosyolojisi, manevî hazlar ve ruhun ızdırapları gibi konulara da aynı derecede duyarsız kalmıştır. Aslında, din bilimcilerin, dinin duygu boyutuna gösterdikleri ilginin azaldığını ya da sosyologların dinin bu boyutunu "elde tutmak" için uygun metotlar geliştiremediklerini itiraf etmek son derece kaygı vericidir. Ancak, bu noktada tek tesellimiz, artık din psikologlarının duyguları inceleme konusunda sosyologlardan daha başarılı olmalarıdır (bkz. Van Belzen ve Van Der Lans, 1986).

Sonuçlar

1945'ten beri çeşitli şekillerde dile getirilen din sosyolojisi kaprisleri vardır. İfadeleri fazlasıyla abartılı olmasına rağmen, bazı uzmanlar, "gü-

¹⁸ Örneğin, FERES Enstitüleri'nin benzer araştırmalar için genel hipotezler geliştirme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, Holl (1970: 466)'u kaygılandırmıştı.

nümüzde din sosyolojisinin sonsuz bir vasatlıklar denizi" olduğunu iddia etmektedir (Mol, 1985: 95). Bu durum, saygı duydukları üstatlarının yarattığı hayal kırıklığından bir an önce kurtulmak isteyen bazı din sosyologları için de sürekli bir gerilim kaynağı olmuştur.

Bununla birlikte, din sosyolojisinin klasik kuramcılarını, günümüzde, büyük oranda önemini kaybeden sanayi toplumunun hazırlayıcısı ve yorumlayıcısı olarak değerlendirenler vardır. Üstelik, onlar, yeni sosyal düzene, ileri sanayi toplumu, sanayi ötesi toplum, geç kapitalist, postmodern ve global toplum gibi isimler verme konusunda birbirleriyle yarışmaktadır. Ancak, hiç birisi, dinin 19. yüzyılın sonlarında bulunduğu konumdan çok daha farklı bir yerde durduğunu itiraf etmeye yanaşmamaktadır. Ayrıca, din sosyologları, sanayileşme ve modernleşmenin şiddetli sancılarını yaşayan üçüncü dünya ülkelerinin dîni kurumlarında meydana gelen değişimler karşısında artan bir duyarlılık sergilemektedirler. Dolayısıyla, artık, eski teorilere özlem duymanın, eski tanrılara ve tanrıçalara özlem duymaktan bir farkının olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır.

Din sosyologları, klasik teori ve problemlere bağlılığın boyutları üzerindeki parçalanmışlıklarını hâlâ sürdürmelerine rağmen, bana öyle geliyor ki, onlar, 1945 sonrasında dînin sosyolojik açıdan çok daha problematik ve tartışmalı bir alan olduğu konusunda hemfikirdirler. Kamusal alanda çoğu dîni organizasyonun görünürlüğüne azalmasına karşın bireysel dindarlığın yükselişe geçmesi; din ve diğer kültür elemanları arasındaki farklılaşma ile dîni tekelciliklerin erozyonu gibi hususlar, sosyal anlamda dînin öneminde bir azalma olduğunun bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Ancak, sosyologlar arasında, adalet, barış, biyo-medikal etik ve ulusların kendi geleceğini belirleme hakkı gibi konular üzerinde cereyan eden sosyal içerikli tartışmaların dîni boyutlarına ilginin her geçen gün arttığı görülmektedir. Ayrıca, onlar, yasal amaçlar doğrultusunda dînin yorumlanması, dîni özgürlüğün sınırları, din-devlet ilişkileri ve hatta eğitim müfredatının içeriği gibi hususlarda yapılan dîni tartışmaların sosyal önemini de gittikçe daha iyi kavramaktadır. Bazı din sosyologları ise, bu tür tartışmalara aktif olarak katılmaktadır.

1945'li yıllarda sosyologların yoğun bir gündemle tartıştığı dînin sosyal fonksiyonlarının bile, artık, gündem dışı kaldığı iddia edilebilir. Ne var ki, çağdaş bağlamı içerisinde dînin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Böyle bir sonuç belki çok spekülâtif bulunabilir. Ancak, şuna bütün kalbimle inanıyorum ki; şimdilerde sekiz yılda bir düzenlenen CISR/ICSR ile yeni kimliğine alışmakta olan Uluslararası Din Sosyolojisi Topluluğu (International Society for the Sociology of Religion / Societe Internationale de Sociologie des Religions), bu alanda yeni yaklaşımların öncüsü olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Acquaviva, S., 1996, *L'eclisi del sacro nella civiltà industriale*, Milano, Edizioni di Comunità
- Adriance, M. ve D. Blanshard, 1987, *Syllabi and Instructional Materials for the Sociology of Religion*, Washington, DC, American Sociological Association.
- Almerich, P., 1965, "The Present Position of Religious Sociology in Spain", *Social Compass* 12, ss. 312-20.
- Alston, J. P., 1977, "Availability of Archival Data in Sociology of Religion Research", *Review of Religious Research* 18 (3), ss. 233-43
- Barker, E., 1984, *The Making of a Moonie*, Oxford, Blackwell.
- Beckford, J. A., 1983, "The Restoration of 'power' to the Sociology of Religion", *Sociological Analysis* 44 (1), ss. 11-31
- Beckford, J. A., 1985, "The Insulation and Isolation of the Sociology of Religion" *Sociological Analysis* 46 (4) ss. 347-54
- Beckford, J. A., 1989, *Religion and Advanced Industrial Societies*, London. Unwin Hyman.
- Van Belzen, J. A. ve J. M. van der Lans (editörler), 1986, *Current Issues in the Psychology of Religion in Europe*, Amsterdam, Rodopi
- Berger, P. L., 1967, *The Social Reality of Religion*, Garden City, NJ, Doubleday.
- Bibby, R., 1987, *Fragmented Gods: the Poverty and Potential of Religion in Canada*, Toronto, Irwin.
- Birnbaum, N., 1960, "The Sociology of Religion at the Fourth World Congress of Sociology", *Archives de Sociologie des Religions*, 9, ss. 111-12
- Birnbaum, N., 1961, "Nuffield College Conference on the Sociology of Religion", *Archives de Sociologie des Religions* 11, ss. 147-8
- Blasi, A. ve M. Cuneo, 1986, *Issues in the Sociology of Religion: A Bibliography*. New York, Garland Press.
- Boulard, F. ve J. Remy, 1968, *Pratique religieuse urbaine et regions culturelles*, Paris, Editions Quvieres.
- Bourdieu, P., 1971, "Genese et structure du champ religieux", *Revue française de Sociologie* 12 ss. 295-334.
- Bourdieu, P., 1987, "Sociologues de la croyance et croyances de sociologues", *Archives de Sciences sociales des Religions* 63(1), ss. 155-61.
- Brathers, J., 1964, "Recent Developments in the Sociology of Religion in England and Wales", *Social Compass* 11 (3-4), ss. 13-19.
- Campiche, R., 1971, "La sociologie de la religion en Suisse", *Archives de Sociologie des Religions* 32, ss. 165-79.
- Carrier, H. ve E. Pin, 1964, *Sociologie du Christianisme: Bibliographie internationale*, Rome.
- Cipriani, R., 1989, "Diffused Religion' and New Values in Italy", J. A. Beckford ve T. Luckmann (editörler) *The Changing Face of Religion* içinde, ss. 42-48, London, Sage.
- Comite de Redaction, 1971, "Du GSR a un ISSR", *Archives de Sociologie des Religions* 31 (1), ss. 3-6.

- Conference Internationale de la Sociologie des Religions, 1978, *Proceedings of the Tokyo Meeting of the CISR*, Tokyo.
- Da Silva Costa, M., 1985, *Religion et Ideologie dans l'Instauration de la Paysannerie parcellaire du Nord du Portugal*, Louvain-la-Neuve, Centre de Recherches Socio-Religieuses
- Daiber, K. F ve T. Luckmann (editörler), 1983, *Religion in den Gegenwartsströmungen der deutschen Soziologie*, München, Chr. Kaiser Verlag.
- Deelen, G. J., 1967, "La sociologie religieuse au Bresil", *Social Compass* 14 (1), ss. 53-7
- Desroche, H., 1965, "D'une Decennie a l'auter: de la sociographie de la pratique religieuse a une pratique de la sociologie des religion", *Archives de Sociologie des Religions* 20, ss. 3-6
- Desroche, H., 1971, "Une etape", *Archives de Sociologie des Religions* 32, ss. 3-8
- Desroche, H. ve J. Seguy (editörler), 1970, *Introduction aux Sciences humaines des Religions*, Paris, Editions Cujas.
- Dobbelaere, K., 1968, "Trend Report on the State of the Sociology of Religion", *Social Compass* 15 (5), ss. 329-65.
- Dobbelaere, K., 1981, "Secularization: A Multi-dimensional Concept", *Current Sociology* 29 (2), ss. 1-21.
- Drehen, V., 1980, "Selected Bibliogrphy Referring to German Sociology of Religion and Church after 1945", *Social Compass* 27 (1) ss. 101-57.
- Eister, A. W., 1965, "Emprical Research in Religion and Society: A Brief Survey of Some Fruitful Lines of Inquiry", *Review of Religious Research* 6(3), ss. 125-30.
- Estruch, J., 1976, "Sociology of Religion in Spain: A Critical Review", *Social Compass* 23 (4), ss. 427-38.
- Fenn, R. K., 1978, *Toward a Theory of Secolarization*, Storrs, CT, Society for the Scientific Study of Religion.
- Ferrarotti, F., 1983, *Il paradiso del sacro*, Bari, Laterza.
- Fischer, W. ve W. Marhold, 1980, "The Concept of Symbolic Interactionizm in the German Sociology of Religion", *Social Compass* 27 (1), ss. 75-84.
- Fogarty, M. P., 1957, *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953*. South Bend, IN, University of Norte Dame Press.
- Foucart, E., 1982, "Sectes et mouvements religieux de l' Occident contemporain", *Etudes et Documents en Sciences de la Religion*, Quebec, Universite de Laval.
- Friedrichs, R., 1974, "Social Research and Theology: the End of Detente?", *Review of Religious Research* 15 (3), ss. 113-27.
- Fürstenberg, F. ve I. Mörth, 1979, "Ausgewahlte Literatur zur Religionssoziologie", *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Vol.14, Stuttgart.
- Goddijn, W. ve F. Houtart, 1983, "Social Compass: Thirthy Years of Publishing in the Field of Sociology of Religion", *Social Compass* 30 (4), ss. 401-8.
- Gombrich, R., 1971, *Precept and Practice: Traditional Buddhism in the Rural Highlands of Ceylon*, Oxford, Clarendon Press.

- Gustaffson, B., 1965, "The State of Sociology of Protestantism in Scandinavia", *Social Compass* 12, ss. 359-65.
- Gustaffson, J. M., 1959, "Sociology of Religion in Sweden", *Review of Religious Research* 1 (3), ss. 101-9.
- Hadden, J. K., 1974, "A Brief History of Religious Research Association", *Review of Religious Research* 15 (3), ss. 128-36.
- Hervieu-Léger, D., 1986, *Vers un nouveau Christianisme?*, Paris, Cerf.
- Hervieu-Léger, D., 1987, "Faut-il définir la religion?", *Archives de Sciences sociales des Religions* 63 (1), ss. 11-30.
- Highet, J., 1964, "A review of Scottish Socio-religious Research", *Social Compass* 11 (3-4), ss. 21-4.
- Highet, J., 1966, "Trend Report on the Sociology of Religion in Scotland", *Social Compass* 13(3), ss. 343-8.
- Holl, A., 1970, "Socio-religious Research in Europe: a Report on the Activities of the Eleven Institutes in Eight European Countries", *Social Compass*, 17(3), ss. 461-8.
- Homan, R., 1986, *The Sociology of Religion: A Bibliographical Survey*, Westport, CT, Greenwood Press.
- Houtart, F., 1974, *Religion and Ideology in Sri Lanka*, Bangalore, TPI.
- Houtart, F. ve G. Lemerciner, 1984, *Hai Van: Life of a Vietnames Commune*, London, Zed Press.
- Isembert, F.-A., 1986 "Le désenchantement' du monde: non sens ou renouveau du sens", *Archives de Sciences sociales des Religions* 61(1), ss. 83-103.
- Laeyendecker, L., 1967, "The Sociology of Religion in the Netherlands since 1960", *Social Compass* 14 (1), ss. 58-66.
- Laeyendecker, L., 1984, "The Sociology of Religion: deficiencies and Opportunities", *Social Compass* 31 (2-3), ss. 157-68.
- Lalivé d' Epinay, C., 1969, *Haven of the Masses*, London, Lutterworth Press.
- Le Bras, G., 1956, "Sociologie des Religions", *Current Sociology* 5 (1), ss. 15-17.
- Lemercinier, G., 1983, *Religion and Ideology in Kerala*, Louvain-la-Neuve, Centre de Recherches Socio-Religieuses.
- De Loor, H. D., 1983, "The Sociology of Religion and the Dutch Churches since World War II", *Social Compass* 30 (4), ss. 25-39.
- Luckmann, T., 1967, *The Invisible Religion*, New York, Mac Millan.
- Luhmann, N., 1977, *Funktion der Religion*, Frankfurt/Main, Suhrkamp.
- Lukatis, I. ve H. Krebber, 1980, "Recherches empiriques concernant la religion en Allemagne Federale, Autriche et Suisse allemanique", *Social Compass* 27 (1), ss. 85-100.
- Maduro, O., 1982, *Religion and Social Conflict*, Maryknoll, NY, Orbis.
- Maitre, J., 1967, "Sixieme congres mondial de sociologie", *Archives de Sociologie des Religions* 23 (1), ss. 19-21
- Majka, J., 1968, "Communication sur les recherches socio-religieuses en Pologne", *Social Compass* 15 (3-4), ss. 285-91.
- Martin, D. A., 1967, *A Sociology of English Religion*, London, Heinemann.

- Martin, D. A., 1978, *A General Theory of Secularization*, Oxford, Blackwell.
- Mensing, G., 1947, *Soziologie der Religion*, Bonn.
- Moberg, D. O., 1960, "Sociology of Religion in the Netherlands", *Review of Religious Research* 2 (1), ss. 1-7.
- Moberg, D. O., 1966a, "Some Trends in Sociology of Religion in the USA", *Social Compass* 13 (3), ss. 237-43.
- Moberg, D. O., 1966b, "The Sociology of Religion in Western Europe and America", *Social Compass* 13 (3), ss. 193-204.
- Moberg, D.O., 1974, "Characteristics and Perspectives of Religious Research Association Constituents", *Review of Religious Research* 15 (3), ss. 172-8.
- Mol, H., 1985, "Review of Roy Wallis The Elementary Forms of the New Religious Life", *Review of Religious Research* 27 (1), ss. 94-5.
- Montminy, J. P., ve S. Crysdale, 1974, *La Religion au Canada: Bibliographie annotée*, Quebec Presses de l' Université de Laval.
- Newman, W. M., 1974. "The Society for the Scientific Study of Religion: The Development of an Academic Society", *Review of Religious Research* 15 (3), ss. 137-51.
- Nottingham, K ., 1954, *Religion and Society*, Garden City, NY, Doubleday.
- O'Dea, T., 1966, *The Sociology of Religion*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Orsolich, M., 1973, "La sociologie de la religion d'inspiration marxiste en Yougoslavie", *Social Compass* 20 (1), ss. 73-82.
- O'Toole, R., 1984, *Religion: Classic Sociological Approaches*, Toronto, McGraw-Hill-Ryerson.
- Pace, E., 1987, "New Paradigms of Popular Religion", *Archives de Sciences sociales des Religions* 64 (1), ss. 7-14.
- Parker, C., 1986, *Religion y Clases Subalternas en una Sociedad Dependiente*, Louvain-la Neuve, Centre de Recherches Socio-Religieuses.
- Parsons, T., 1966. "Religion in a Modern Pluralistic Society", *Review of Religious Research* 7 (3), ss. 125-46.
- Pereira de Queriroz, M. I. 1981, "Evolution et creation religieuses: les cultes Afro-Bresiliens", *Diogene* 115, ss. 3-24.
- Pickering, W. S. F., 1985, "Protestanism and Power: Some Sociological Observations", *Social Compass* 32 (2-3), ss. 163-74.
- Poblete, R., 1960, "A Sociological Approach to the Sects", *Social Compass* 1 (5-6), ss. 383-406.
- Pope, L., 1942, *Millhands and Preachers*, New Haven, CT, Yale University Press.
- Prandi, C., 1977, "Religions et classes subalternes en Italie", *Archives de Sciences sociales des Religions* 43 (1), ss. 93-139.
- Presler, H. H., 1961, "Sociology of Religion in India", *Review of Religious Research* 3 (2), ss. 97-113.
- Reinders, J. E. ve G. E. Welz, 1972, "Bibliography on the Sociology of Religion in South Africa", *Social Compass* 19 (1), ss. 103-16.

- Richardson, J. T., 1985, "The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/ Recruitment Research", *Journal for the Scientific Study of Religion* 24(2), ss. 163-79.
- Robbins, T., 1988, *Cults, Converts and Charisma: The Sociology of New Religious Movements*, London, Sage
- Robbins, T. ve R. Robertson (editörler), 1987, *Church-State Relation: Tensions and Transions*, New Brunswick, NJ, Transaction Books.
- Schreuder, O., 1966, "Sociologie religieuse et recherche socio-ecclesiastique au cours de la periode 1962-1964", *Social Compass* 13 (3), ss. 205-35.
- Schroeder, W., 1971, "The Development of Religious Research in the United States: Retrospect and Prospect", *Review of Religious Research* 13 (1), ss. 2-12.
- Seguy, J., 1980, *Christianisme et Societe. Introduction a la Sociologie de Ernst Troeltsch*, Paris, Cerf.
- Seyfarth, C., 1980, "The West German Discussion of Max Weber's Sociology of Religion since the 1960s", *Social Compass* 27 (1), ss. 9-25.
- Shippey, F. A. 1962, "1962 Conference on Sociology of Religion", *Review of Religious Research* 4(3), ss. 127-8
- Snow, D. A. ve R. Machalek, 1984, "The Sociology of Conversion", *Annual Review of Sociology*, 10, ss. 167-90.
- Stark, R. ve W. S. Bainbridge, 1985, *The Future of Religion. Secularization, Revival and Cult Formation*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Thompson, K., 1986, *Beliefs and Ideology*, Chichester, Ellis Horwood.
- Tomka, M., 1981, "A Selected Bibliography of Sociological Studies on Religion in Hungary (1945-1979)", *Social Compass* 18 (1), ss. 125-41.
- Vidich, A. ve S. Lyman, 1985, *American Sociology*, New Haven, CT, Yale University Press.
- Visnanathan, S., 1986, "Bibliography on Social Analysis of Indian Religions", *Social Compass* 33 (2), ss. 285-97.
- Vogt, E., 1966, "The Sociology of Religion in Norway", *Social Compass* 13 (4), ss. 439-41.
- Voye, L., 1985, "Au-dela de la secularisation", *Lettres Pastorales. Informations officielles du diocese de Tournai* 1 (21), ss. 253-74.
- Wach, J., 1944, *Sociology of Religion*, Chicago, University of Chicago Press.
- Wach, J., 1945, "Sociology of Religion", G.Gurvitch ve W.E.Moore (editörler), *Twentieth Century Sociology* içinde, ss. 406-37, New York, Philosophical Library.
- Wallis, R., 1984, *The Elementary Forms of the New Religious Life*, London, Routledge.
- Warburton, T. R., 1977, "Religion, Sociology and Liberation". *Review of Religious Research* 19 (1), ss. 90-4.
- Ward, C. K., 1964, "Socio-religious Research in Ireland", *Social Compass* 11 (3-4), ss. 25-9.
- Whitman, L. B., 1964, "Religious Research in Europe", *Review of Religious Research* 6 (1), ss. 2-6.

- Willems, E., 1964 "Protestantism and Culture Change in Brasil and Chile", W. D' Antonio ve F. Pike (editörler), *Religion, Revolution and Reform* içinde, ss. 91-108, London, Burns and Oates.
- Wilson, B. R., 1982, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford, Oxford University Press.
- Wuthnow, R., 1988, "Sociology of Religion", N. J. Smelser (editörler), *Handbook of Sociology*, içinde ss. 473-509, Beverly Hills, CA, Sage.
- Yanagawa, K. ve Y. Abe, 1977, "Some Observations on the Sociology of Religion in Japan", *Acts of the 14th CISR* içinde, ss. 365-86 Lille, CISR.
- Yinger, J. M., 1946, *Religion in the Struggle for Power*, Durham, NC, Duke University Press.
- Zylberberg, J. (editörler), 1986, *Masses et Postmodernite*, Paris, Meridiens Klincksieck.